

эффективный внутренний контроль позволяет снизить затраты при производстве и реализации продукции на предприятии. Контроль позволяет снизить риск.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кеулимжаев К.К. Бухгалтерский учет. Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2019.-125с.
2. Сабитова, Г. М. Финансовое состояние предприятия как важнейшая характеристика его деятельности / Г.М. Сабитова // Молодой ученый. — 2019. — №18. — С. 281-284.
3. Файзуллина, А. А. Исследование подходов комплексной оценки финансово-хозяйственной деятельности предприятия / А.А. Файзуллина // Молодой ученый. — 2018. — №19. — С. 537-540.
4. Чернова, В.Э. Анализ хозяйственной деятельности фирмы/ В.Э. Чернова, Т.В. Шмулевич. – СПб.: СПбГТУРП, 2019. – 95 с.
5. Сигидов Ю.И. Бухгалтерская (финансовая) отчетность: Учеб. пос. / Ю.И. Сигидов, А.И. Трубилин, Е.А.Оксанич и др.; Под ред. Ю.И.Сигидова и А.И.Трубилина - М.: НИЦ Инфра-М, 2017. - 129 с.
6. Эллиот, Б. Финансовый учет и отчетность. Учебник для вузов [Текст] = Financial Accounting and reporting / Б. Эллиот, Дж. Эллиот.- New York: Pearson, 2018.-С. 877-880с.

ӘОЖ 9(571) 333.16

<https://doi.org/10.53355/s2855-7718-5382-b>

«ҚЫЗЫЛ ТЕРРОРДЫҢ» ҚҰРБАНЫ БОЛҒАН ОТЫНШЫ ӘЛЖАНОВ ӨМІРІНІҢ БЕЙМӘЛІМ ТҰСТАРЫ

Сантаева К. Т., т.ғ.к., әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойынша білім беру
бағдарламасының қауымдастырылған профессоры (доцент) м.а.

Нусипова Т. Қ., 2 курс магистрі

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті КЕ АҚ, Талдықорған қаласы

E-mail: Samgat_aneka@mail.ru

Мақалада 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін билікті қолға алған большевиктер саясатының құрбанына ұшыраған Отыншы Әлжановтың өмірінің кейбір тұстарына тоқталған. Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, Алашорда үкіметінің мүшесі, Жетісудағы Алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист, халық мұғалімі Отыншы Әлжановтың қазақ тарихындағы орны жан-жақты қарастырылады.

Тірек сөздер: алаш, тарих, қызыл террор, большевик, қазақ зиялылары.

В статье рассматриваются некоторые моменты жизни Отыншы Альжанова, ставшего жертвой политики большевиков, захвативших власть после Октябрьской революции 1917 года. Подробно рассматривается место выдающегося представителя движения Алаш, члена правительства Алашорды, одного из руководителей движения Алаш в Жетысу, просветителя-публициста, народного учителя тридцатого Альжанова в казахской истории.

Ключевые слова: алаш, история, красный террор, большевик, казахская интеллигенция.

The article examines some moments of the life of Otyynshy Alzhanov, who became a victim of the policy of the Bolsheviks who seized power after the October Revolution of 1917. The place of an outstanding representative of the Alash movement, a member of the Alash Horde government, one of the leaders of the Alash movement in Zhetysu, an educator-publicist, a folk teacher of the thirtieth Alzhanov in Kazakh history is considered in detail.

Keywords: Alash, history, red terror, Bolshevik, Kazakh intelligentsia.

Біздің мақалада қарастырылатын мәселе, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін билікті қолға алған большевиктер «қызыл террорды» қолдану мәселесін күн тәртібіне қойғандығы және сол террорда құрбанға ұшыраған Отыншы Әлжанов туралы. Алаш арысы Ә.Бөкейхановтың сөзімен айтар болсақ «Найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен» орнатылған Кеңес үкіметі алғашқы күннен бастап қазақ даласына жақсылық әкелмеді. Қарумен билікті басып алған олар елде күшпен тәртіп орната бастады. Осылайша Қазақстандағы большевиктік террордың әсері төмендегі жағдайлардан көрінген болатын. 1918 жылы 6 наурызда Қазы Нұрмұхамедұлы, Нұғман Сарыбөпеұлы, тамызда Отыншы Әлжанов өлтірілді. Бұл туралы азалы мақалалар «Қазақ» газетінде жарияланды [1]. Әсіресе О.Әлжановтың қазасы бүкіл қазақ халқын күңіrentкен азалы өлім болды. Бүкіл қазақ даласы аза тұтты. Қазақ тілінде шығып тұрған барлық газет-журналдар арнайы қазанамалар арнады. Ал, Б.Мәметов пен Ы.Жайнақов «Абай» журналында: «...Алаш баласына Отыншының шығыны батады. Орны ойсырайды. Жетісудағы ағайындарға басшысынан, көсемінен айрылғаны жан ауырарлық іс болды. Тағдырға шара бар ма?» деп басқарма атынан азалы сөз жазды [2]. Алаштың асылы, Міржақып Дулатов «Жас азаматта» (1918 жылдың 25 тамызы) Отыншы Әлжановтың азаматтық өр тұлғасы, бітім болмысы туралы былай деді: «...Өткен июль айында мен Отыншының елінде болдым. Сол кезде Отыншы марқұмнан хат келді. Хатында жазған екен: «Мұндағы жұрттың басына қиямет-қайым туды, қатын, бала-шағамды алып кетіндер, бұл ел қан жылап, қырғынға ұшырап жатқанда мен жан сақтап, бұларды тастап кете алмаймын, өлсем де, тірілсем де бірге көремін» деп. Бірге көрді, ұлты үшін өлімнен қорыққан жоқ. Есіл ер Алаш жолында ғазиз жанын құрбан қылды. Топырағын торқа, жаның жәнатта болсын, аяулы Отыншы! Ұлтың үшін қан жыладың, қамын жедің, қызықты ғұмырың абақтыда, айдауда өтті, сонда да тауың шағылмады. Қамалға шаптың, қанға боялды, қаза таптың, бірақ арманда кеттің. Алаштың көргенін көре алмадым деме, сендей ұл туған ел ешкімнен кем болмас. Хош, бауырым!» [3]. Жүсіпбек Аймауытов пен Қошқе Кемеңгеров сияқты қайраткер, қаламгерлер де О.Әлжановтың қоғамдық-әлеуметтік қызметін жоғары бағалап, арнайы мақалалар жазды.

Сондай-ақ Алаш зиялылары Шәуешектен қайтып кеткен соң Отыншы Әлжанов Үріжар төңірегінен Алаш жасағын құрды. Сойыл-шоқпар, қылыш-найза, әр түрлі мылтықпен қаруланған жүз шақты аламан осы елге кәдімгідей қалқан болды. «Қызыл қырандар» Үріжарға үкім жүргізгенде, оларға Отыншы ғана қарсы тұра алды. Амал не, қару-жарағы кемшін, шағын қол көп күшке төтеп бере алмады.

Отыншы «Қызыл қырандардың» қолынан мынандай жағдайда опат болады. Ол Лепсіден Семейге шақырылады. Семейден Шәуешекке баруға тапсырма алып, 30-дай сарбазымен Тарбағатайдың Келдімұрат асуынан күндіз асып келе жатқанда «Қызыл қырандардың» тосқауылына тап болады. Сарбаздарына сенген бе, асығыс па, жасырынбай жүрген. Олардың тастай бекініс шебін бұзып өтеді. «Қырандар» да ізіне өкшелей түсіп қалмайды. Атыса-атыса жазықтықтағы Мұқаншыны бетке алады. Бұлар үш топқа бөлініп алып, 40–50 км бойы атысып қашқан. Ұрымтал жерде қуғыншыларға қайтарма соққы да берген. Балатөбе мен Жайтөбе арасында «Қызыл қырандардың» көрнекті қолбасшыларының бірі окқа ұшады. Отыншы сарбаздардың да қатары сирейді. Алаш зиялыларының «Алашорда» үкіметі құрылысымен 1918 жылы көктемде Шәуешек қаласына сапар жасағаны белгілі. Бұл сапар жөнінде 1990 жылдары баспа беттерінде хабарланды. Бір топ адаммен А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Р.Мәрсеков және Әсет Найманбаевтың бірге түскен суреті жарияланды. Әсет сол сапарда ұлт көсемдері Ахмет, Міржақыптармен біраз күн бірге болды. Оларды да ой меңдетіп, ұйқы қашып, шарасыздық шаршатып жүрген кезі екен. Отырыс-мәслихаттарда ән салып, көңілдерін көтерді. Ахмет пен Міржақып Әсет Найманбайұлын төбесіне көтеріп, қашан қайтқанша қастарынан қалдырмайды. 1918 жылы көктемде А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Р. Мәрсеков бастаған тоғыз адам Шығысқа бет алады. Олардың осы өлкеге келуіне Отыншы Әлжанов мұрындық болады. Ол Алаш зиялыларын Шәуешекке дейін ертіп апарып, ақырында оларды Аягөзге дейін ұзатып салады. Алаш көшбасшылары

Шәуешекке не үшін барды? Жедел баруға қандай қажеттілік болды? Не тындырып қайтты? Бұл сапардың мақсаты мен мәнісі — әлі сені бұзылмаған дүние. Р.Нүсіпов «Алаш зиялыларының беймәлім сапары» атты қызықты мақаласында [4] бұл мәселелер туралы мынадай әңгіме өрбіткен: «Ахандар (Ахмет Байтұрсынов) тобының Шәуешекке сапарының басты саласы — «Жетісу майданында» қызылдарға қарсы соғысып жатқан 700 Алаш жасағының мұң-мұқтажы еді. Бұл жасақтардың саны 1500-ге дейін жетеді. Жетісуда соғысып жатқан Алаш полкінің жігіттері Лепсі уезіне қарасты Тарбағатайдың күнгей беткейін мекендеген елдің балалары еді». М.Дулатов «Жас азамат» басылымында: «Өткен январь айында Орынбор съезінің қаулысын қалай орындау жайын кеңесу үшін Алматыда Жетісу облысының съезі болды. Отыншы марқұм сол съезге келген еді. Съезд тарағаннан кейін Отыншының іждаһатымен Түркістан комитетінің бастығы Шкапский арқылы Жетісуда Алаш милициясын құруға қазынадан бес жүз мың сом ақша алып, большевиктен аулақ тұрған Лепсі казначействосына жіберілді. Большевиктер күшейіп, Лепсідегі қазаққа тиген бес жүз мыңды алып қойды, жұртқа ойран сала бастады...», — дейді. Бұл өңірде Алаш көсемдері айдан астам уақыт болады. Олар Жетісудағы Ақтармен тізе қосып соғысып жатқан Алаш полкін азық-түлік, ішіп-жеммен қамтамасыз ету үшін Шәуешектегі қазақ және Шанышевтер бастаған 18 татар байынан көмек сұрайды. Патша үкіметі құлағаннан кейін, соның жұрнағы болып Шәуешекте 18 татар байы қалыпты (оларды Қасымхан Шанышев басқарған). Осы татар байлары қызылдарға қарсы күрескен күштерден көмегін аямаған екен. Патша үкіметінің Шығыстағы қаржысы 18 татар байларының қоржынында болады. Олар Алаш полкіне қаржылық көмек береді. Ахандар тобы қайтарында Зайсанға соғып, ондағы дайындықтағы Алаш полкінде біраз аялдайды. Ә.Бөкейханов Ахаң бастаған топты Қалбатауда тосып алады. Істің мән-жайын ұғысқаннан кейін, кешкілікте төбенің басында Әлихан, Ахмет, Міржақып, Райымжан — төртеуі бір-бір жолдан жалғастырып бір шумак өлең құрастырады. Кешкісін атысушылар Мұқаншыға кіреді. Жанындағы серіктерін құтқарып, алға жібереді де, Шахмарданов деген подполковник екеуі шіркеуге кіріп, мұнарасынан пулеметтен оқ жаудырып, қуғыншының назарын өздеріне аударады. «Қызыл қырандар» түні бойы атысып, шіркеудің маңына жолай алмайды.

Сондай-ақ, «Алашорда» үкіметінің негізін қалаушылардың бірі, белсенді көшбасшы Отыншы Әлжановтың өмір дерегінде: «1917 жылғы ақпаннан Жетісу облысындағы Алаш қозғалысы жетекшісінің бірі болды. Ол Екінші жалпы қазақ съезінде (Орынбор, 1917 жылдың 5–13 желтоқсаны) Жетісуда құрылған Алаш әскерлерінің қолбасшысы болып, большевиктерге қарсы соғысты ...» [5], - делінген.

Ал 1917–1918 жылдары Тарбағатайдың «Қызыл қырандарының» қатыгездігі шектен шығып, тау етегіндегі халыққа зардабы тиіп, қия басқанның көзін жойып, қан қақсатып тұрған. Сондықтан да Тарбағатайдың күнгей беттерінде Алаш жасақтарының бір легі 1918 жылдың басынан құрыла бастайды. Енді алаш сарбаздары атпен сапқа тұрғанда аттың түсіне қарай тұрған (көк аттылар бір қатарға, жирен аттылар бір қатарға). Ал жерде жаяу тұрғанда роталар ру бойынша сапқа тізілген. «Байжігіт» ротасы, «Сыбан» ротасы, «Болатшы» ротасы т.с.с. Алаш полкінде 3 дөңгелекті, атпен сүйретіп жүретін 14 зеңбірек болған. Оларға офицерлер басшылық жасаған. Көшпелі ас-ауқат болған, қазандар дөңгелекті рамаларға орнатылып, атпен тартылып жүреді екен. Жол үстінде ас әзірлене берген. Бағындырған ауылдардың үйлерінде күзет қойып, әр шаңырақта бірнеше сарбаздан тұра береді екен. Алаш полкі соғысты әрдайым сәтті жүргізген. Әсіресе О.Әлжановтың басшылығы тұсында ірі жеңістерге жетіп отырған [6]. Өйткені Жетісу майданында әскери дайындық сауатты жүргізілген. Атпен шауып келе жатып екі жақтағы қарға шаншылып қойылған шыбықтарды қылышпен шапқанда шыбықтар тіп-тік түсуі керек екен. Гранатаның үстіндегі пестонын таспен ұрып, «быж» ете түскенде лақтыру, мылтықты дәл ату, окоп қазу, қорғану тәсілдері — бәрі жаттықтырылады. «Алаш» гимні де үйретіледі. Отыншы бірде Лепсіден Көктұмаға (Бақтыға) келіп, сарбаздардың дайындығын көріп, олардың алдында сөз сөйлейді. Оның мына бір қанатты сөзі сарбаздардың жадында мәңгі

сақталып қалған: «...Көз алдына елестетіндер! Ресей үкіметі бұрын ақбоз ат сияқты болатын. Сол ақбоз аттан аттың қасқасындай ғана Ақ үкіметі қалды. Қасқа бара-бара төбелге айналады да, жирен ат болады... Ол үкіметтен жеті ата-бабаның ұрпағына иненің жасуындай жақсылық келмейді. Тек Құдай қайдасың деп аспанға, көкке шыққанда әлемді шарпып, өз-өзінен құлайды». Жалпы О. Әлжанов сипаттар болсақ, ұзын бойлы, арық, қара кісі болған. Ол құралайды көзге атқан қас мерген екен. Жаттығу алаңында нағанмен де, мылтықпен де көкке лактырған тиындарды атып ұшырады екен.

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, Алашорда үкіметінің мүшесі, Жетісудағы Алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист, халық мұғалімі Отыншы Әлжанов 1873 жылы 12 тамызда бұрынғы Семей облысы, Зайсан уезі, Нарын болысының 16 ауылында ауқатты отбасында туған. Отыншының әкесі Әлжан - әйгілі аға сұлтан Құнанбайдың Найман еліне ұзатылған туған қарындасы Тайбаланың бауырына салып алған баласының бірі. Үлкені - Бақтыбайды (Ізғұтты) Құнанбай жиені ретінде өз қолына алып тәрбиелеп өсірсе, Әлжан Тайбала бәйбішенің тәрбиесінде өседі. Әлжан жалғыз ұлы Отыншыны орысша оқытуға ынталы болып, тоғыз жасар кезінде, 1882 жылы 12 қыркүйекте Зайсан қаласындағы ер балаларға арналған бастауыш орыс-қазақ училищесіне берген. Жас шәкірт аталған училищені 1887 жылы үздік бітіреді. Ұлына орта білім беру ниетімен Әлжан Отыншыны сол жылы Омбы қалалық училищесіне оқуға береді [7].

Сондай-ақ жас дарын осы училищені 1890 жылы ойдағыдай тәмамдап, Омбы мұғалімдер семинариясында оқыған. Сол кезде Омбы қаласында шығып тұрған «Киргизская степная газета» мен «Дала уәлаятының газеті» атты басылымдарда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне қатысты мақалалар жазып тұрған. Сонымен бірге қазақ даласында мектептер ашып, онда қазақ не қазақ тілін білетін мұғалімдердің сабақ беруін, оқу-ағарту саласының басқа да толғақты мәселелерінен сөз қозғап, баспасөз бетіне көтеруі оның белгілі орыс шығыстанушысы және Патша әкімшілігінің ірі шенеунігі, Семей және Ақмола облыстарының Халық училищелерінің директоры А.Е.Алекторовтың көзіне түсіп, қолдауына ие болған. 1905 жылы 10 мамыр – 3 маусым аралығында Санкт-Петербург қаласында «Шығыс бұратаналарын» оқыту мәселелеріне арналған Ерекше мәжіліске Дала уәлаятындағы қазақ мұғалімдерінің атынан барып, сөз сөйлейді. Мәжіліске II Николай патша мен халық Ағарту министрі Глазов қатысқан. 1907 жылы қыркүйек-қазан айларында Санкт-Петербурда Халық ағарту министрлігі ұйымдастырған жиналыста да Әлжанов бұратана халықтардың оқу-ағарту мәселелері жөніндегі 1906 жылы 31 наурыздағы «Ережеге» қатысты пікірін, сын ескертепелерін баяндап шығады [8]. Осы мәжілістен оралған соң белгілі орыс шығыстанушысы, Семей және Ақмола облыстарындағы Халық училищелерінің директоры А.Е.Алекторовтың жәрдемімен 1907 жылы Көкпекті 2 кластық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі болып тағайындалады. Өскемен, Зайсан уездеріндегі қазақ мектептеріне басшылық жасау міндетін қоса атқарады. Мектеп ісін жолға қоюда көптеген шаралар ұйымдастырып, мектеп ашуға ел байларын жұмылдырады. Көкпектіде ол тек ұстаздықпен айналыспай, істі болған, зәбір-жапа шеккен қазақтардың мұң-мұқтажын жоқтап, оларға нақты көмек қол ұшын берді. Дала өлкесіндегі миссионерлік бағыттағы оқу жүйесінің зардапты әрекеттерін әшкереледі. Осы жылдары ол Қошке Кемеңгеровтың апасы Нұржамилаға үйленді [9].

Атап айтқанда, О.Әлжанов Көкпектіде тұрып жатқан қазақтардың жер мен судың түпкілікті иесі бола отырып, оны пайдалануда орыс келімсектері мен саудаға құныққан татар көпестеріне есесі кетіп, теңдік ала алмай отырғанын көріп-білді.

Қазақ жерінен қала үлесіне, әскери жасақтар үлесіне, қазына үлесіне, орман шаруашылығы үлесіне деп кесіп алынған жерлерге қазақ бұқарасының аяқты малы түсіп кетсе иесіне айып салынып, абақтыға жабылып, істі болып жатса, ал тасты, шөлді, қуаң жайылымына жүздеп, мыңдап ала жаздай малын жайған, қазақ жерінің өрісін тарылтып, құтын қашырған орыс алпауыттары мен татар саудагерлеріне ешқандай заң қолданылмады. Осындай шектен шыққан қиянатты көре, біле тұрып Отыншы қол қусырып отыра алмады:

заңға жүгініп әділет сұрап, өтініш-арыздар жазды. Отыншының ақ сөзін арсыздықпен теріс жорыған Патша әкімдері оның өзіне пәле жапты. Оның әділеттілік сұрап, заңға жүгінуін қазақ халқын Патша үкіметіне қарсы үгіттеп, қазақ жеріне орыс келімсектерін қоныстандыру саясатына қарсылық көрсету деп білді [10].

Яғни, Жергілікті шенеуніктерден жапа шеккен қазақтардың мұң-мұқтажын жоқтап, оларға нақты көмек берген О.Әлжановтың әрекетінен қауіптенген Патша әкімшілігі орыс келімсектері мен татар саудагерінің атынан жалалы арыз ұйымдастырады. Асыл азамат 1909 жылы Дала генерал-губернаторының жарлығымен тұтқындалып, 6 қыркүйекте Жетісу облысының Лепсі уезіне жер аударылады.

Қорыта келгенде, өшіккен қызылдар Отыншыны тірідей қолға түсіре алмасын біліп, оны ағаштан өрілген «Құдай үйімен» бірге өртеп жіберуге шешім қабылдайды. Олар таңға жақын шіркеу маңындағы шөп-шаламға от қойып, ол от желмен қарағай шіркеуге тиеді. Осылайша екі боздақ лаулаған отқа оранып, шейіт болады. Ел ішіне Отыншының қазасы төбеден жай түскендей әсер етеді. Өкінішке орай, қысылтаяң кезде туған халқына қорған бола білген, жанын қиған Отыншы Әлжанов тоталитарлық Кеңес үкіметі тарапынан ұзақ жылдар бойы датталып, қараланып келді. Сондықтан да туған халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы қанды майдан соғыста құрбан болған, елінің оқу-ағарту ісіне айтарлықтай із қалдырған, туған халқының әдебиеті, мәдениетіне елеулі үлес қосқан Отыншы Әлжанов есімін ел есіне, ұрпақтар жадында қалдыру бүгінгілердің атқарар борышты істері болса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұсағалиева А. Қазақстандағы «қызыл террор»: деректер мен хабарламалар // Қазақ тарихы, 2012, № 3. –256.
2. Нүсіпов Р. Туған жердегі ақ пен қызыл күрес Отыншы Әлжанов //Қазақ тарихы, 2010, № 2. – 606.
3. Нүсіпов Р. Алаш қозғалысы жетекшілерінің белгісіз саяхаты //Қазақ тарихы, 2009, № 2. –386.
4. Нүсіпов Р. Отыншы ерекше тұлға ретінде //Қазақ тарихы, 2009, № 5. –796.
5. Нүсіпов Р. Алаш полкінің тағдыры // Қазақ тарихы, 2010, № 6. –126.
6. «Қазақ» газеті. /Бас редактор Ә.Нысанбаев.–Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
7. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. /Бас редактор А.Нысанбаев, Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 1998. – 486.
8. Қызыл террор / Қ.Касенов, А.Төреханов, Алматы: Қазақстан, 1994. –80б.
9. Журтбай Турсын. Боль моя, гордость моя – Алаш!: –Астана: 2016.-1104стр.
10. М.Қойгелдиев. «Алаш қозғалысы» – Алматы. 2008. – 480 б.

ӘОЖ 811.512.122 (075)

<https://doi.org/10.53355/g6497-7981-6883-q>

«СҰРАНШЫ БАТЫР» ДАСТАНЫ: ОНОМАСТИКАЛЫҚ РЕАЛИЙ СӨЗДЕР, ТҮРЛЕРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Сарбасова Қ. Б., ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: bazarbekovna54@mail.ru

Мақалада жыр алыбы Жамбылдың «Сұраншы батыр» дастанында қолданылған ономастикалық реалий сөздер мен түрлері анықталып, стильдік қызметіне талдаулар жасалады. Ономастикалық реалий сөздердің этимологиясы мен географиялық сипаты көрсетіледі.